

УДК 332.1 : 658.1 : 336.1 : 379.85

Кондрашихін А.Б., д.е.н, професор кафедри державних та місцевих фінансів Академії муніципального управління, професор кафедри Економіки та менеджменту Інституту економіки й права (філіал) ОУП ВО «Академія праці та соціальних відносин» у м. Севастополі

БЮДЖЕТНІ МЕХАНІЗМИ ФІНАНСУВАННЯ МІСЬКОГО ТУРИЗМУ

Розглянуто бюджетні механізми розвитку туристичної галузі та об'єктів інфраструктури в масштабах міста. Показані відмінні особливості використання державних фінансів цільових програм в умовах глобалізації фінансового простору. наведено рекомендації щодо вдосконалення використання фінансового потенціалу в соціально-економічних координатах регіону.

Ключові слова: бюджетний механізм, фінанси, туризм, регіон, простір.

Kondrashihin A.

BUDGET FINANCING OF URBAN TOURISM

Considers budgetary mechanisms for tourism development and infrastructure across the city. Showing features the use of public finances targeted programs in the financial area of globalization. Recommendations to improve the use of financial capacity in socio-economic co-ordinates the region.

Keywords: budgetary framework, finance, tourism, region, area.

Кондрашихин А.Б.

БЮДЖЕТНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ ГОРОДСКОГО ТУРИЗМА

Рассмотрены бюджетные механизмы развития туристической отрасли и объектов инфраструктуры в масштабах города. Показаны отличительные особенности использования государственных финансов целевых программ в условиях глобализации финансового пространства. Даны рекомендации по усовершенствованию использования финансового потенциала в социально-экономических координатах региона.

Ключевые слова: бюджетный механизм, финансы, туризм, регион, пространство.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В умовах подальшої глобалізації пострадянського простору одним з чинників успішності просування регіонів на ринках товарів, послуг та інформації стає залучення бюджетних коштів в розвиток різних секторів соціально-економічної системи регіону. Акцент на фінансові джерела і бюджетні програми всіх рівнів, фінансування багатьох сторін суспільного життя і міжсуб'єктних відносин ставлять завдання наукового осмислення механізмів фінансового управління галузями, в тому числі тими, що динамічно розвиваються (туризм, екологічне будівництво, альтернативна енергетика тощо). Внаслідок цього вдається не тільки виділяти стійкі режими для функціонування територіальних громад у системі продуктивних сил, а й водночас впроваджувати у практичну площину інноваційні прийоми управління зовнішніми фінансовими ресурсами з креативним підходом.

Аналіз останніх досліджень, в яких започатковано вирішення проблеми. Однією з перспективних галузей міського господарського комплексу для таких цілей стає туризм і надання туристичних послуг в номенклатурі й класифікаціях, що передбачені програмними документами [12, 24, 27]. Сьогодні головними цілями програм в туризмі проголошуються модернізація туристичної галузі, щорічне завантаження екскурсійних ресурсів міста [20, 60], збільшення туристичного потоку за

рахунок активізації фінансових потоків [19, 67] як бюджетного, так і позабюджетного походження.

Найчастіше, міська система продуктивних сил спирається на природний потенціал території [30] і поточний стан об'єктів виробничо-господарського [6, 7, 47], рекреаційного, оборонно-промислового призначення [52], наявний кадровий і науково-технічний потенціал, трудові ресурси [17, 22, 23], а також геополітичні інтереси й інші чинники. Будучи унікальною точкою на карті світу, Севастополь упродовж століть зберігав свою привабливість як об'єкт туризму, паломництва та інших форм вивчення регіону, що виступають стимулами для вдосконалення об'єктів і інфраструктури туристичного комплексу, готельно-ресторанного господарства, екскурсійного обслуговування, рекламно-інформаційного підприємства. Сьогодні актуальними вважаються кілька категорій міського туризму: військово-патріотичний [26], науково-краєзнавчий [25, 46], спортивний, культурно-історичний [51], паломницький [30], природно-ландшафтний [60].

Цілі статті є розкриття фінансового механізму розвитку і підтримки міського туризму та його бюджетної компоненти в умовах глобалізації пострадянського простору.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих науковим результатів. Виконавчі органи державної влади Севастополя розглядають кілька завдань в цій сфері, кожна з яких підлягає щорічному фінансовому супроводу [60]: вдосконалення методики оцінки та просування на ринках туристичного потенціалу Севастополя; пошук, створення та розвиток нових напрямків туризму, видів надання туристичних послуг; залучення в туристичну діяльність комплексу рекреаційних ресурсів території, об'єктів (їхніх складників) культурної спадщини міста-героя; програмування і фінансування матеріальної бази, інфраструктури галузі в місті та прибережної акваторії (див. рис 1.).

Рис. 1. Фотозображення Свято-Володимирського собору в Херсонесі Таврійському. Побудований в 1892 р., відновлений у 2004 р. [8, 66]

Важливим для визначення фінансових механізмів у туристичній галузі є підбір суб'єктів господарювання, здатних забезпечити якість туристичних послуг при оптимальній ціні в умовах ринку, а також з'ясувати технології надання послуг з диверсифікацією за видами фінансових активів, що покриваються коштом бюджетних асигнувань.

Федеральні цільові програми (ФЦП) виступають головним інструментом реалізації фінансової політики в регіоні, спрямованої на вирішення соціально-економічних завдань. Для соціально-економічної системи міста значущими стають фінансові пріоритети у таких координатах: робочі місця для севастопольців

(стаціонарні і новостворювані, наприклад, в туристський сезон); відрахування до місцевих бюджетів від економічних агентів, які пов'язані із туристичними послугами та інфраструктурою туризму Севастополя; збереження в ході туристичної діяльності об'єктів культурної спадщини, створення нових авторських продуктів, інших інновацій у сфері туризму; духовне збагачення від присутності гостей, у тому числі з закордону, розвиток інформаційних потоків, рекламної діяльності, брендингу міста; популяризація Севастополя як об'єкта туристичної привабливості на зовнішніх ринках; інші координатні напрямки. Універсальним вимірником розвиненості туристичного ринку є фінансовий показник (грошова одиниця), а також показники в натуральному вираженні. Статистичні дані та сайти суб'єктів туристичної діяльності дозволяють виділити ряд показників для оцінювання ефективності фінансування туристичної галузі в соціально-економічних координатах міста.

Згідно даних з Єдиного федерального реєстру туроператорів в місті на початок 2016 р. зафіксовано діяльність у сфері туризму 82 туристських підприємств [15], з них 38 – туроператорів, які здійснюють свою діяльність по внутрішньому та міжнародному в'їзному туризму, що становить 0,90% від загальної чисельності реєстрових даних суб'єктів, які отримують фінансове забезпечення в розмірі від 500 тис. до 100 і більше млн. руб. При цьому до категорії суб'єктів із найвищим фінансовим супроводом (від 100 млн. руб.) не потрапило жодного севастопольського туроператора. За масштабами господарської діяльності в сфері туризму налічувалося понад 90 підприємств малого і середнього бізнесу. Помічено також роботу 339 екскурсиводів [44, 60], в т.ч. 217 – акредитованих в цій сфері (64,0%) станом на кінець III кварталу. У порівнянні з чисельністю суб'єктів господарювання – промислових підприємств показник забезпечення туризму становить лише 16,37% [31, с.117], хоча за ознакою обсягів виробництва та фінансового обігу таке зіставлення не можна вважати цілком коректним.

Основним видом фінансового забезпечення туристичної галузі міста у 2016 р. було самофінансування. Так, за 9 місяців обсяг платних туристичних послуг, а також послуг закладів культури, готелів і аналогічних засобів розміщення осіб, що приїжджають на відпочинок, санаторно-оздоровчих послуг населенню становив близько 3,0 млрд. руб. Це перевищує показник аналогічного періоду 2015 р. у 2,3 рази (1,3 млрд. руб.) і становить 8,69% від проекту видаткової частини бюджету Севастополя на 2017 р. (34 млрд. 514 млн. руб.) [56]. Припливу фінансових коштів в галузь сприяє зростання туристичного потоку, коли станом на 01.09.2016 р. зафіксовано понад 320 тис. туристів, що перевищує аналогічний показник попереднього року. Націленість на самофінансування в забезпеченні роботи туристичної галузі поєднується з використанням бюджетних ресурсів з ФЦП, інших бюджетних джерел.

Для перспектив самофінансування туризму в Севастополі оцінюють якісний склад гостей, що прибувають до міста. Так, іноземних відвідувачів у 2016 р. нарахували 931 людину, а представників країн Співдружності незалежних держав в іноземному туристському потоці – 377 (40,50%). Усереднена кількість іноземців у співвідношенні до чисельності жителів міста склало величину 1 турист на 440 городян. Звітні дані містять відомості про іноземних громадян – туристах Севастополя з 10 країн [60]: Азербайджан, Великобританія, Угорщина, Італія, Казахстан, Китай, Латвія, Литва, Сербія, Франція. Те ж саме джерело відзначає організовані туристичні групи з 12 регіонів Росії.

Дослідники відзначають найпопулярніші види туризму [34-41, 60, 63, 64]: подієвий (зادля залучення в регіон вітчизняних туристів здійснюється велика кількість заходів), наприклад, спортивні змагання, виноробні фестивалі, Кримський військово-історичний фестиваль; ключові музейні комплекси (за три квартали 2016 р. кількість їхніх відвідувачів оцінено в понад 1 млн. осіб). Популярною організаційною формою підприємництва в туристичній галузі виявляються туристично-рекреаційні кластери в розрізі ФЦП «Соціально-економічний розвиток Республіки Крим та м. Севастополя до

2020 року» [45], в тому числі об'єкти, що забезпечують інфраструктуру туристично-рекреаційних кластерів. Наприклад, лише за цією програмою передбачено фінансування у розмірі 681221,18 млн. руб. (у цінах відповідних років по всіх напрямках розвитку), з них коштів з федерального бюджету – 658135,88 млн. руб., коштів позабюджетних джерел – 23085,3 млн. руб. (3,50% від загалу).

Серед іншого, планується профінансувати севастопольські об'єкти по напрямках: військово-патріотичного туризму «Город двох оборон»; круїзного й яхтового туризму «Севастопольська гавань»; зеленого екологічного туризму «Зелене намисто»; культурно-пізнавального і екскурсійного туризму «Перехрестя культур»; дитячого і молодіжного туризму «Калейдоскоп історії». Здобуваються кошти для фінансування туризму, військово-патріотичних заходів по інших джерелах, а саме – розгортанням діяльності громадських організацій, громадських об'єднань: Російського воєнно-історичного товариства; Академії воєнних наук; Всеросійського товариства винахідників і раціоналізаторів ВОИР; проектів зі змішаним фінансуванням (наприклад, «Велика Севастопольська стежка»); Профспілки працівників освіти і науки РФ (Севастопольське міське об'єднання); Морського Зібрання Севастополя; Воєнно-наукового товариства Чорноморського Флоту; Дворянського Зібрання Криму та безлічі інших).

Проміж елементів фінансового механізму тут можна вказати [34-41, 60]: моніторинг інфраструктури як опосередкований чинник формування стійкості фінансових потоків у туристичній галузі; надання послуг електронної реєстрації відпочиваючих та інших серверів, включаючи державні послуги як відокремлені джерела фінансових потоків; диверсифікацію цінової політики протягом сезону в сторону середньо- і високобюджетних програм; спрощення механізмів оподаткування підприємств туризму; стабілізацію фінансової бази фіскальної політики шляхом кодифікації, реєстрації, рейтингування та класифікації об'єктів; державну фінансову підтримку інформаційної політики у сфері туризму Севастополя тощо. Також виконуються нефінансові заходи, що вони спрямовано на активізацію туристичної галузі та насичення фінансових потоків від її об'єктів: інформування про події проекти Севастополя; обмін відвідуваннями в межах дитячого туризму; популяризація туризму в Криму і Севастополі; програмування в туристичній галузі міста і розвиток туристично-рекреаційних кластерів [50].

Тенденцією фінансового забезпечення туристичної галузі та пов'язаних з нею об'єктів і підприємницьких структур стає стійкий обсяг фінансування заходів. Так, на виконання програм у 2016 р. з коштів федерального бюджету виділено 747,5 млн. руб., коштом бюджету міста Севастополя – 54,0 млн. руб. [60]. Також надано [32] субсидії з федерального бюджету для бюджету міста Севастополя на співфінансування видаткових зобов'язань по реалізації заходів ФЦП «Соціально-економічний розвиток Республіки Крим та м. Севастополя до 2020 року», наприклад, виконано реконструкцію доріг та зроблено благоустрій скверу Володимирського собору з вартістю робіт згідно контракту 6,85 млн. руб., касовою витратою 3,43 млн. руб. (50,0%).

Не втрачає актуальності механізм використання об'єктів туристичної галузі як маяків для зацікавленості інвесторів щодо проектів освоєння земель, будівництва мега-комплексів будівель і споруд [57], де передбачається фінансування коштом бюджетних програм. Так, ведеться формування реєстру місць колективного розміщення відпочиваючих, на початок четвертого кварталу 2016 р. до нього внесено 120 одиниць – потенційних об'єктів сталого оподаткування у налузі туризму. Водночас по місту класифіковано чотири об'єкти розміщення туристів, до кінця року очікується внесення ще 8 об'єктів [60]. Для цієї роботи задіяні ресурси Федеральної бюджетної установи «Державний регіональний центр стандартизації, метрології та випробувань у м. Севастополі» (ФБУ «Севастопольський ЦСМ») [14], що має державну акредитацію. До його функцій в галузі туризму віднесено: методичну допомогу у проведенні атестації, інвентаризації та добровільної класифікації об'єктів розміщення Замовників –

підприємств туристичної галузі, що включає готелі та інші засоби розміщення; атестацію методик (методів) вимірювань і проведення метрологічної експертизи технічної документації; оцінку стану вимірювань у випробувальних і вимірювальних лабораторіях Замовників; метрологічний супровід та виконання інших функцій з метою розвитку міського туризму та збагачення його фінансових потоків.

Уряд Севастополя веде безперервний моніторинг готовності засобів розміщення до сезону і проведенні щорічного туристичного сезону. За даними [60] у перші два квартали 2016 р. завантаження центральних міських готелів, що розраховані на цілорічне функціонування фінансового потоку, не перевищила 62%, що більше за аналогічний показник 2015 р. на 5%. У третьому кварталі 2016 р. (липень-серпень) усереднена завантаженість базових об'єктів становила: в готелях, розташованих в межах міста, – до 60%, в малих готелях і гостьових будинках – до 70% із середньою тривалістю туру від 3-5 діб (низький сезон) до 10-12 (високий сезон). При цьому планована завантаженість об'єктів розміщення на третій квартал становила не менш за 90-100% (за вибіркою з понад 40% колективних засобів розміщення). Моніторинг бронювання в малих готелях (гостьових будинках) прибережної зони відпочинку дає величину до 90% завантаження в високий сезон, підтверджуючи пріоритет туристського вибору з орієнтацією на пляжний відпочинок середньої цінової категорії та умовами розміщення, які є придатними для сімейного відпочинку.

Важливим інструментом фінансового управління туризмом стає цінова політика. У поєднанні із бюджетними механізмами фінансування вона здатна впливати майже на усі суб'єкти туристичного ринку, регулювати турпотоки та інші показники роботи галузі. Так, упродовж 2016 р. можна простежити різноманітні підходи до ціноутворення на туристичні послуги, наприклад, показника вартості розміщення однієї людини на добу. Вона варіювалася від 2300 руб. у стандартному номері міського готелю з сніданком (23,4% від величини середньодушового показника прожиткового мінімуму по місту за II квартал 2016 г. [42]), до 1200 руб. в гостьових будинках, міні-готелях (12,2% від величини середньодушового показника прожиткового мінімуму за II квартал 2016 г. [42]) і 1000 руб. на базах відпочинку і в пансіонатах (10,2% від величини середньодушового показника прожиткового мінімуму за II квартал 2016 г. [42]). У порівнянні з аналогічним періодом 2015 р. середня вартість розміщення в номері, що сплачується за перебування 1 людини на добу, зросла на 13,8% [60]. Виділено кошти на масштабний туристичний проект «Велика севастопольська стежка», де в 2016 р. по всій її протяжності в 130 км зафіксовано 121 значимий об'єкт, виконано маркування, виготовлено 300 навігаційних стовпів (з них встановлено 144 або 48,0%); затверджено (завершуються формуванням) 8 паспортів основної гілки маршруту, опрацьовано близько 40 альтернативних і допоміжних маршрутів.

Частину фінансування туристичних програм спрямовано на розробку туристичного продукту: інформаційної пам'ятки туристові, що розміщується в людних місцях і громадському транспорті; відомостей про об'єкти туристичного показу міста Севастополя, що її розміщено у мобільному додатку «TopTripTip – Подорож по Росії» [5]; календаря туристських значущих подій на 2016 р., який репрезентовано на офіційному сайті Уряду міста; створення окремої групи в соціальній мережі Facebook #SevasVizit з висвітленням понад 130 публікацій на туристичну тематику. Для поліпшення дорожньої навігації і спрощення туристам пошуку дороги до однієї з головних визначних пам'яток міста – Херсонесу Таврійського – виконано 11 додаткових дорожніх знаків зі вказівкою напрямку шляху до нього, які вдалося змонтувати від Ялтинського кільця до вул. Дм. Ульянова. Виконано рубрикацію об'єктів туристичного обслуговування за такими номінаціями: культура, військова слава, релігія, традиції, винний туризм, розваги, активний відпочинок, пляжі, природа, події.

На Національному туристичному порталі Russia.Travel в десяти розділах представлено відомості про понад сто об'єктів туристського показу Севастополя, що

перевищує плановий показник на 48,57% [65]. У національному календарі подій розміщено інформацію стосовно сімох подієвих заходах Севастополя поточного року: Бібліоніч, День Перемоги, Севастопольський офіцерський бал, День військово-морського флоту, Відкритий Чемпіонат Севастополя і Криму з фрідайвінгу, Байк-шоу «Нічні вовки», Кримський військово-історичний фестиваль. Виконання цих та багатьох інших дій щодо розповсюдження інформації про туристичну галузь міста, просування туристичного продукту профінансовано бюджетним коштом, що є складником бюджетного механізму розвитку туризму в сучасних умовах.

Висновки. Розвиток території спирається на детерміноване фінансування програм і проєктів в туристичній галузі з урахуванням інтересів в координатах вибору соціально-економічної системи регіону. Сучасні бюджетні механізми фінансового забезпечення туризму Севастополя здатні додати сталого розвитку його господарському комплексу в аспекті існуючих геополітичних особливостей та системи продуктивних сил, що сформовано десятиліттями історії.

Список використаних джерел:

1. Административный регламент предоставления бесплатной государственной услуги «аккредитация экскурсоводов (гидов) и гидов-переводчиков в городе Севастополе» / Утвержден приказом Департамента приоритетных проектов развития города Севастополя от 03.06.2016 № 57.
2. Барський Ю.М. Проблеми фінансового забезпечення соціального розвитку України в умовах глобалізації. Економічний форум. 2013. № 1. С. 260-268.
3. Бесплатный путеводитель «TopTripTip – Путешествие по России» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://toptrip.com/ru/regions/russia.html>.
4. Богаткевич Т.А. Генеральные планы развития Севастополя 1946-1980-х гг // Власть. – 2009. - №5. – С.120-122.
5. Вахович М., Купира М. Бюджетні інструменти подолання депресивного стану регіону // Економічний форум. 2016. № 2. С. 117-121.
6. Владимирский собор (Херсонес Таврический) / Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Владимирский_собор_\(Херсонес_Таврический\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Владимирский_собор_(Херсонес_Таврический)). Время доступа 20.12.2016 5:18 мск.
7. Герасимчук З. В., Вахович И. М. Роль финансовой безопасности в реализации целей устойчивого развития региона // Экономическая теория. 2009. Т.6. №2 (2-2009). С.73-85.
8. Государственный региональный центр стандартизации, метрологии и испытаний в г. Севастополе. Официальный сайт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sevcs.ru>.
9. Единый федеральный реестр туроператоров / Федеральное агентство по туризму [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.russiatourism.ru/operators/show.php?id=1a3a8852-7fd6-6cd4-e8ec-5518f709bf59>.
10. Ковальська Л. Л. Роздрібна торговельна мережа: оцінка розвитку та проектування логістичної системи. Економічний форум. 2016. № 3. С. 97-105.
11. Кондрашихина О.А., Кондрашевская Л.С. Проактивный и реактивный подходы к отдыху как факторы совладания с профессиональными стрессами. Гуманитарно-педагогическое образование. 2016. Т. 2. № 3. С. 25-32.
12. Кондрашихина О.А. Роль высшего психологического образования в формировании психологической культуры местного сообщества. В сборнике: Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры. Материалы Всероссийской научно-методической конференции (с международным участием). 2015. С.2989-2993.
13. Корещька Н. Фактори, що впливають на функціонування ринку платіжних карток. Економічний форум. 2016. № 2. С. 275-286.
14. Кошкин В.И. Ускоренная миграция легкоплавких металлов по полосам адиабатического сдвига. Вестник Московского государственного технического университета им. Н.Э. Баумана. Серия: Естественные науки. 2008. № 2. С. 122-128.
15. Матвійчук Л.Ю. Структурно-логічна побудова організаційно-економічного механізму використання та охорони туристичних ресурсів. Економічний форум. 2015. № 4. С. 187-195.
16. Новак Н. А. Предпосылки развития промышленности города Севастополя // Этносоциум и межнациональная культура. 2016. №11. С.112-125.
17. О внесении изменений в неиспользованные остатки межбюджетных трансфертов на 01.01.2016, предоставленные за счет бюджетных ассигнований федерального бюджета бюджетам Республики Крым и городу федерального значения Севастополю на выполнение мероприятий ФЦП «Социально-экономическое развитие республики Крым и города Севастополя до 2020 года» на 2015 год» / Приказ Минэкономразвития России от 30.03.2016 г. №194.
18. О патентной системе налогообложения на территории города федерального значения Севастополя / Закон города Севастополя от 14.08.2014 №57-ЗС.
19. О посещении для интервьюирования генерального директора Национального заповедника «Херсонес Таврический» Л.М. Жунько [Кондрашихин А.] 2012–2014 гг.
20. О перспективах научных диссертационных исследований на материалах Национального заповедника «Херсонес Таврический» / Научное интервью с генеральным директором ГБУК г. Севастополя «Национальный заповедник «Херсонес Таврический»» А.В. Кулагиным [Кондрашихин А.] 13.03.2015 г.
21. Об организации научных исследований и коммуникативных мероприятий на базе заповедника «Херсонес Таврический» / Научное интервью с вр. и. о. генерального директора ГБУК г. Севастополя «Национальный заповедник «Херсонес Таврический»» Л.В. Седиковой [Кондрашихин А.] 10.08.2015 г.
22. Об организации научных исследований и коммуникативных мероприятий на базе заповедника «Херсонес Таврический» / Подготовка научного интервью с директором ФГБУК «Государственный историко-археологический музей-заповедник «Херсонес Таврический»» С.Е. Мельниковой [Кондрашихин А.] 29.09–26.10.2016 г.

23. Об организации научных исследований на базе ФГБУ культуры «Государственный музей героической обороны и освобождения Севастополя» / Научное интервью с директором ФГБУ культуры «Государственный музей героической обороны и освобождения Севастополя» Н.И. Мусиенко [Кондрашихин А.] 29.09.2016 г.
24. Об установлении величины прожиточного минимума на душу населения и для основных социально-демографических групп населения в городе Севастополе за II квартал 2016 года / Постановление Правительства Севастополя от 18 августа 2016 г. № 800-ПП [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sevastopol.gov.ru> . Время доступа: 20.12.2016 г. 15:34 мск.
25. Об установлении мест массового отдыха на водных объектах в городе Севастополе / Постановление Правительства Севастополя от 16.06.2016 г. № 584-ПП.
26. Об утверждении Положения об организации экскурсионной деятельности в г. Севастополе и проведении аккредитации экскурсоводов (гидов) и гидов-переводчиков, осуществляющих деятельность в городе Севастополе / Постановление Правительства Севастополя от 25.05.2016 г. № 499-ПП.
27. Об утверждении федеральной целевой программы «Социально-экономическое развитие Республики Крым и г. Севастополя до 2020 года» / Постановление Правительства РФ от 11 августа 2014 г. № 790. – 150 с.
28. Президентская программа военно-патриотического воспитания школьников 9-11 классов и учащейся молодежи на 2015 - 2019 годы на территории Севастополя от 17.12.2015 № ВК-102/09пр.
29. Развитие туризма в городе Севастополе на 2015-2020 годы / Постановление правительства Севастополя от 31.08.2015 № 837-ПП с изменениями.
30. Різник Н. Управління змінами при реалізації стратегії детінізації економіки регіону. Економічний форум. 2013. № 3. С. 68-75.
31. Рудь Н.Т., Марчук О. Механізм активізації діяльності персоналу підприємств. Економічний форум. 2016. № 3. С. 336-346.
32. Рябова Е.Л. Дискуссия о стратегии межнациональных отношений (редакционная статья) // Этносоциум и межнациональная культура. 2012. №5 (47). С.7-8.
33. Саламатин В.В., Лукьянчук Г.А. Shaping device of nanosecond coherent radio pulses of shf oscillations with heightened power. В сборнике: UWBUSIS 2006 - 2006 3rd International Conference on Ultrawideband and Ultrashort Impulse Signals, Proceedings Sevastopol, 2006. С. 206-208.
34. Севастополь определился с самыми крупными расходами в 2017 году // ForPost Севастопольские новости [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sevastopol.su/news.php?id=92913>. Время доступа: 15.12.2016 3:39 мск.
35. СК заявил о причастности экс-депутата и чиновников администрации Севастополя к незаконному выделению земель заповедника «Херсонес Таврический» ForPost Севастопольские новости [Электронный ресурс]. 2015-03-24 19:09:26.
36. Стрижеус Л.В. Проблеми та перспективи реалізації знань економіки в регіонах України. Економічний форум. 2013. № 1. С. 135-140.
37. Туризм. Отчёт об итогах социально-экономического развития города федерального значения Севастополь за 9 месяцев 2016 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sevastopol.gov.ru>.
38. Українська Л.О., Тропіцина Ю.С. Етапи використання аутсорсингу на українських підприємствах. Економічний форум. 2015. № 3. С. 346-356.
39. ФГБУК «Государственный историко-археологический музей-заповедник «Херсонес Таврический»» / Сайт учреждения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://chersonesos-sev.ru>.
40. ФГБУ культуры «Государственный музей героической обороны и освобождения Севастополя» / Сайт учреждения [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.sev-museum-panorama.com/.
41. Федеральное агентство по туризму. Национальный туристический портал. Режим доступа: <https://www.google.com.ua/#q=Russia.Travel+>.
42. Фотография Свято-Владимирского собора в Херсонесе. Заимствовано с сайта: https://www.google.com.ua/search?q=владимирский+собор+херсонес+фото&biw=1366&bih=658&tbn=isch&imgil=qKFHEz3fHFvPNM%253A%253BvtDoFiPpv9ttM%253Bhttp%25253A%25252F%25252Fwww.doroga.ua%25252Fpoi%25252FKrym%25252FSevastopolj%25252FVladimirskij_sobor_v_Khersonese%25252F2458&source=iu&pf=m&fir=qKFHEz3fHFvPNM%253A%252CytDoFiPpv9ttM%252C_&usg=__fHFvPNM%3A.